

Χόρχε Λουίς Μπόρχες Ένας ερωτευμένος ταξιδιώτης

Από τον ΝΑΣΟ ΒΑΓΕΝΑ

Χόρχε Λουίς Μπόρχες, με τη συνεργασία της Μαρίας Κοδάμα, *Άτλας, μετάφραση-σημειώσεις: Δημήτρης Καλοκύρης, Αχιλλέας Κυριακίδης, Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 128*

Ο *Άτλας (Atlas)* είναι ουσιαστικά το τελευταίο βιβλίο του Μπόρχες και το μόνο ερωτικό του. Εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1984, ενάμιση χρόνο πριν από τον θάνατό του (στη Γενεύη, στις 14 Ιουνίου 1986, σε ηλικία 87 ετών). Όπως δηλώνουν ο «Πρόλογός» του και ο αριθμός των σελίδων του, που μόλις φτάνει (μαζί με τις φωτογραφίες του) τις εκατό, «το βιβλίο σαφώς δεν είναι *Άτλας*». Είναι –προσφωώς έχει χαρακτηριστεί– «μια ευσύνοπη χαρτογράφηση του προσωπικού σύμπαντος του Μπόρχες»,¹ μια τελική αποτύπωση της εικόνας του κόσμου του, όπως ο Μπόρχες αισθάνθηκε την ανάγκη να τη συνοψίσει μέσα από την εμπειρία του των ταξιδιών που έκανε σε ξένες χώρες τα τελευταία χρόνια της ζωής του (από το 1972 έως το 1984) μαζί με τη φίλη (από το 1972) και σύντροφό του (από το 1974) Μαρία Κοδάμα (παντρεύτηκαν στις 24 Απριλίου 1986).²

Τα σαράντα τέσσερα κείμενα του βιβλίου –τριάντα οκτώ “πεζά” και έξι έμμετρα ποιήματα (το ένα σε πεζομορφο στίχο)– δεν φαίνονται, εκ πρώτης όψευς, να προσθέτουν τίποτε στην κομμοεικόνα του Μπόρχες όπως τη γνωρίζουμε από το προηγούμενο έργο του. Με την προσθήκη, μάλιστα, των τριάντα πέντε φωτογραφιών από τους τόπους των ταξιδιών, που συνοδεύουν τα κείμενα –τις τριάντα από τις οποίες τις “τράβηξε” η Κοδάμα (σε δέκα από αυτές βλέπουμε τον Μπόρχες μόνο), ενώ στις υπόλοιπες πέντε απεικονίζεται το ζεύγος – το βιβλίο μπορεί να διαβαστεί ως ένα ιδιότυπο (*à la Borges*) ταξιδιωτικό λεύκωμα. Σε αυτό συντελεί και ο ετεροχρονισμένος, γραμμένος από την

Ο Χόρχε Λουίς Μπόρχες στην Κνωσό.

Κοδάμα μετά τον θάνατο του Μπόρχες, «Επίλογος» του βιβλίου, που δημοσιεύτηκε στη γαλλική μετάφρασή του (1988) με την υπογραφή «Μαρία» και την τοποχρονολογία «Γενεύη, 22 Δεκεμβρίου 1987».

Ο Δημήτρης Καλοκύρης και ο Αχιλλέας Κυριακίδης που μετέφρασαν θαυμάσια το βιβλίο (τα ποιήματα ο πρώτος και τα “πεζά” ο δεύτερος, συνοδεύοντάς τα με διαφωτιστικές σημειώσεις και επεξηγήσεις ονομάτων, τοπωνυμίων

και τίτλων έργων), σωστά περιέλαβαν στην ελληνική έκδοσή του τον «Επίλογο». Πρωτοβουλία την οποία δικαιολογεί αφενός η αναγραφή του ονόματος της Κοδάμα στο εξώφυλλο και στη σελίδα τίτλου του βιβλίου ως συνεργάτιδος της σύνθεσής του («colaboración de Maria Kodama»), και αφετέρου η τελευταία παράγραφος του «Προλόγου» του Μπόρχες, η οποία έχει ως εξής:

Με τη Μαρία Κοδάμα μοιραστήκαμε με χαρά και με φόβο την ανακάλυψη ήχων, γλωσσών, δειλινών, πόλεων, κήπων και προσώπων, πάντα διαφορετικών και πάντοτε μοναδικών. Οι σελίδες αυτές επιδιώκουν να αποτελέσουν μνημείο αυτής της μεγάλης περιπέτειας που συνεχίζεται.

Ο Μπόρχες, τόσο πριν όσο και μετά την πλήρη τύφλωσή του (1955), έγραψε όχι λίγα βιβλία, αφενός «από κοινού» με τον Αδόλφο Μπιόν Κασάρες και αφετέρου με τη βοήθεια («colaboración») γυναικών συνεργατών. Όπως σημειώνει ο βιογράφος του Τζέιμς Γούνταλ (James Woodall), η συνεργασία του με γυναίκες (τρεις πριν από την τύφλωσή του και πέντε μετά από αυτήν) «επρόκειτο να γίνει το έμβλημα της συναισθηματικής του ζωής, του τρόπου με τον οποίο, επί δεκαετίες, εξέφραζε το ενδιαφέρον του για τα άτομα του αντίθετου φύλου, με τα οποία μπορούσε να έρθει πιο κοντά μέσω της λογοτεχνίας. Ήταν μια φιλική σχέση η οποία κρατούσε μονάχα όσο διαρκούσε η συνεργασία τους».³

Η συνεργασία των γυναικών το όνομα των οποίων βλέπουμε στα εξώφυλλα των βιβλίων του Μπόρχες της περιόδου 1955-1971 ήταν, εκτός από συναισθηματική, και πρακτικής φύσεως. Η πρακτικής φύσεως συμβολή τους συνίστατο είτε στη συλλογή ή ανεύρεση λογοτεχνικών ή άλλων κειμένων

(όταν επρόκειτο για ανθολογίες), είτε στην, καθ' υπόδειξη του Μπόρχες, συλλογή ή εξακριβωση πληροφοριακού υλικού (ως προς τα σύντομα εγχειρίδια του εισαγωγής σε ιστορίες ξένων λογοτεχνιών), ενίοτε σε συνδυασμό με την υπαγόρευση ποιημάτων και σύντομων «πεζών», τα οποία ο Μπόρχες, μετά την τύφλωσή του, συνέθετε από μνήμης. Στους Προλόγους, πάντως, αυτών των βιβλίων το όνομα της συνεργάτιδος αναφέρεται τυπικά, χωρίς κανέναν συναισθηματισμό.

Η Μαρία Κοδάμα ήταν η τελευταία συνεργάτις του. Μπήκε στη ζωή του Μπόρχες το 1972, και «η προσκόλλησή του σε αυτήν εξελίχθηκε σταδιακά σε μια ρομαντική σχέση. Το ότι είχε στο πλευρό του μια γυναίκα με τα μισά του χρόνια», γράφει ο Γούνταλ, «ήταν πραγματική ευλογία –ίσως η μεγαλύτερη– κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του. Αντίθετα από πολλούς συγγραφείς που ζουν μοναχικά μέχρι μια προχωρημένη ηλικία, ο Μπόρχες ούτε θα έμενε ούτε θα πέθαινε μόνος».⁴

Από το 1972 ως το τέλος θα μπορούσε κανείς να πει ότι η ζωή του ήταν η ζωή ενός ταξιδιώτη. Όλα αυτά τα ταξίδια τα έκανε με την Κοδάμα. Γράφει ο Γούνταλ:

Η μόνη χρονιά κατά την οποία δεν ταξίδεψε ήταν το 1974. Τα επόμενα δεκατρία χρόνια αποτελούν μια διαδοχή ταξιδιών από τη μία ήπειρο στην άλλη. Οι πιο εξωτικοί προορισμοί του ήταν η Αίγυπτος (1978), η Ιαπωνία (1979 και 1984) και το Μαρόκο (1984)· τα μικρότερα κράτη που επισκέφτηκε ήταν το Εκουαδόρ (1978) και το Πουέρτο Ρίκο (1981 και 1984)· οι χώρες που επισκεπτόταν συχνότερα ήταν οι ΗΠΑ και η Ισπανία (έντεκα φορές την καθεμία)· οι δύο πόλεις στις οποίες σύχναζε ήταν το Παρίσι (εφτά φορές) και η Γενεύη (πέντε φορές, συμπεριλαμβανομένης της τελευταίας του επίσκεψης). Τα δύο μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη όπου είχε ευρέως μεταφραστεί και διαβαστεί ήταν αυτά που τα επισκέφτηκε λιγότερο, δηλαδή η Γερμανία (δύο φορές, το 1979 και το 1982) και η Βρετανία (μόνο μία φορά, το 1983).⁵

Στα παραπάνω ταξίδια, πολλά από τα οποία έγιναν με αφορμή προσκλήσεις του Πανεπιστημίων (αναγορεύσεις σε επίτιμο διδάκτορα), Μορφωτικών Ιδρυμάτων, και απονομής διεθνών βραβείων, πρέπει να προστεθούν έξι ταξίδια του στην Ιταλία (1976, 1977, 1980, 1984, δύο το 1985), τρία στο Μεξικό (1973, 1975, 1981), από ένα στη Χιλή (1976), την Ισλανδία (1979), την Πορτογαλία (1984) και την Τουρκία

Ο Μπόρχες στην Γενεύη απέναντι στα αγάλματα των τεσσάρων ηγετών της Μεταρρύθμισης, Ικτιμόν Φαρέλ, Ιωάννη Καλβίνου, Θεόδωρου ντε Μπεζί και του Τζον Νοξ.

(1984), και τρία ταξίδια στην Ελλάδα (1977, 1983, 1984). Εννοείται ότι πολλά από τα ταξίδια του αυτά, κυρίως τα προς την Ευρώπη, ήταν συνδυαστικά (λ.χ. στα ταξίδια του 1983 επισκέφτηκε, εκτός από την Ισπανία, και τη Βρετανία, τη Γαλλία, την Ελβετία και την Ελλάδα).⁶

Όλα τα κείμενα του βιβλίου είναι τιτλοφορούμενα, δεν φαίνονται να παρατίθενται κατά αυστηρή χρονολογική τάξη, εγγράφονται (όπως υποδηλώνεται) το καθένα επιτοπίως, κατά τη διάρκεια των ταξιδιών, και εκφέρονται κυρίως σε πρώτο ενικό πρόσωπο, δηλούμενο (λ.χ. «είδα») ή υπονοούμενο, που σε αρκετά σημεία δίνει στη θέση του στο πρώτο πληθυντικό (όπου υπονοείται η Κοδάμα). Το «είδα», βέβαια, χρησιμοποιείται από τον χωρίς όραση Μπόρχες μεταφορικά, αφού ό,τι «έβλεπε» από τους διάφορους τόπους στα ταξίδια αυτά το έβλεπε μέσα από τα μάτια της Κοδάμα και μέσα από τις υπόλοιπες αισθήσεις του («Η Μαρία δεν εί-

ναι απλώς τα μάτια μου, είναι κάτι πολύ περισσότερο για μένα», έλεγε στον Δημήτρη Καλοκύρη τον Σεπτέμβριο του 1983).⁷ Εννοείται ότι ο Μπόρχες έβλεπε, εκτός από εκείνα που του περιέγραφε η Μαρία, και άλλα, πολύ περισσότερα πράγματα, τα οποία, ταυτόχρονα, τα «έβλεπε» και η Κοδάμα (που γνώριζε βιωματικά τον συγγραφικό του κόσμο) καθώς τα κατέγραφε κατά τη διάρκεια της υπαγόρευσής τους.

Απαριθμωσά σχολαστικά τα ταξίδια του Μπόρχες με την Κοδάμα στο εξωτερικό –που είναι περισσότερα από διπλάσια εκείνων που είχε κάνει (συνοδευόμενος κάθε φορά από διαφορετικά πρόσωπα) από το 1955 έως το 1971– καθώς και τα τυπικά χαρακτηριστικά του βιβλίου, που γράφτηκε, κατά τη διάρκειά τους, με τη συνεργασία της Κοδάμα, στην προσπάθειά μου να προσδιορίσω τα ειδολογικά χαρακτηριστικά του. Για

τον λόγο αυτό είναι απαραίτητη η περιγραφή και του τι είδε ο Μπόρχες (και η Κοδάμα) σε αυτές τις περιηγήσεις.

Θα περίμενε κανείς από ένα ταξιδιωτικό βιβλίο, με όποια μορφή κι αν αυτό εμφανίζεται, να μιλά περισσότερο για τους τόπους των ταξιδιών του συγγραφέα του και λιγότερο για τα θέματα που εμφανίζονται στα προηγούμενα έργα του. Στην περίπτωση βέβαια του τυφλού ταξιδιώτη Μπόρχες τα πράγματα είναι φυσικό να διαφέρουν. Εφτά μόνο από τις σαράντα τέσσερις εγγραφές έχουν κάποια χρονολόγηση, σε δώδεκα δεν γίνεται καθόλου λόγος για τον τόπο σύνθεσής τους, ούτε μπορεί να τον υποθέσει με βεβαιότητα κανείς, ενώ στα περισσότερα από τα υπόλοιπα κείμενα οι αναφορές σε συγκεκριμένους τόπους προκύπτουν κυρίως για να γίνει λόγος για το πολιτισμικό τους παρελθόν. Ακόμη και ο τίτλος – Άτλας– αισθάνεται κανείς ότι είναι διπλά μεταφορικός· ότι δεν αναφέρεται μόνο στην υδρόγειο αλλά και στον Κό-

σμο (στον κόσμο του Μπόρχες), δηλαδή στην κατά Μπόρχες έννοια του σύμπαντος. Δεν συναντά κανείς συχνά έναν τυφλό περιηγητή· ούτε έναν τυφλό περιηγητή που να έχει την επιθυμία να υψωθεί και σωματικά προς τον ουρανό, και να την εκπληρώνει, μάλιστα, ανεβαίνοντας, ψηλά με αερόστατο⁸ (ακόμη και σε αυτή την εικόνα, της ανυψούμενης σφαίρας του αερόστατου, μπορεί να δει κανείς μια αρχετυπική μορφοποιημένη μεταφορά).⁹

Παραθέτω δειγματοληπτικά τρεις από τις εγγραφές του βιβλίου, ανάμεσα στις οποίες και δύο (από τις πέντε) ελληνικές. Η πρώτη, που γράφεται σε ένα από τα πέντε ταξίδια τους στην Ελβετία, επιγράφεται με το όνομα μιας πόλης:

ΛΟΥΓΚΑΝΟ

Δίπλα στις λέξεις που υπαγορεύω θα υπάρχει, πιστεύω, η εικόνα μιας μεγάλης λίμνης, τριγυρισμένη από ψηλά και ωθρά βουνά, και το αντίστροφο είδωλό τους στη μεγάλη λίμνη. Αυτή είναι η εικόνα του Λουγκάνο που πιο πολύ ανακαλώ στη μνήμη μου, αλλά έχω κι άλλες αναμνήσεις.

Η μία είναι από ένα γλυκό ακόμα πρωινό του Νοεμβρίου 1918, όταν ο πατέρας μου κι εγώ, σε μια πλατεία σχεδόν άδεια, διαβάσαμε γραμμένη με κιμωλία σ' ένα μαυροπίνακα τη συνθηκολόγηση των Κεντρικών Αυτοκρατοριών· μ' άλλα λόγια την πολυπόθητη ειρήνη. Επιστρέψαμε στο ξενοδοχείο και αναγγείλαμε τα καλά νέα (τότε δεν υπήρχε ραδιοτηλεφωνία), και δεν το γιορτάσαμε με σαμπάνια, αλλά με ιταλικό κόκκινο κρασί.

Οι άλλες μου αναμνήσεις από το Λουγκάνο δεν έχουν τόση σημασία για την ιστορία του κόσμου όση για την προσωπική μου ιστορία. Η πρώτη είναι η ανακάλυψη της πιο διάσημης μπαλάντας του Κόουλριτζ. Εισχώρησα σ' εκείνη τη σιωπηλή θάλασσα της μετρικής και των εικόνων τις οποίες είχε ονειρευτεί ο Κόουλριτζ τα τελευταία χρόνια του δέκατου όγδοου αιώνα, πριν δει τη θάλασσα που έμελλε να τον απογοητεύσει πολλά χρόνια αργότερα, όταν πήγε στη Γερμανία, γιατί η θάλασσα της πεζής πραγματικότητας δεν είναι αχανής όπως η πλατανική θάλασσα του Κόουλριτζ. Η δεύτερη (με τη διαφορά ότι δεν είναι ακριβώς δεύτερη, γιατί και οι δύο ήταν σχεδόν ταυτόχρονοι) ήταν η αποκάλυψη μιας εξίσου μαγικής μουσικής: της ποίησης του Βερλαίν.

Τη δεύτερη εγγραφή αποτελεί η περιγραφή της παράστασης μιας αρχαίας

Ο Μπόρχες στην Κωνσταντινούπολη.

τραγωδίας:

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

Όπως κάπως που βλέπει από μακριά μια μάχη, όπως κάποιος που μυρίζεται τον αλμυρό αέρα, ακούει τη βουή των κυμάτων και προαισθάνεται τη θάλασσα, όπως κάποιος που μπαίνει σε μια χώρα ή σ' ένα βιβλίο, έτσι προχθές μου δόθηκε να παραβρεθώ σε μια παράσταση του Προμηθέα Δεσμώτη στο μέγα θέατρο της Επιδαύρου. Αγνώστα ελληνικά τόσο απόλυτα όσο κι ο Σαίξπηρ, εκτός βέβαια από τις περιπτώσεις αρκετών λέξεων οι οποίες αναφέρονται σε όργανα ή σε επιστημονικούς κλάδους που, όμως, αγνοούσαν οι Έλληνες. Στην αρχή προσπάθησα να θυμηθώ ισπανικές μεταφορές της τραγωδίας που είχα διαβάσει πριν από μισό τουλάχιστον

αίωνα. Έπειτα σκέφτηκε τον Ουγκό και τον Σέλλεϊ, καθώς και κάποια ξυλογραφία με τον Τιτάνα καρφωμένο στο βουνό. Μετά προσπάθησα να ξεχωρίσω τη μία ή την άλλη λέξη. Συλλογίζομουν τον μύθο που ήδη είναι μέρος της συλλογικής ανθρώπινης μνήμης. Χωρίς να έχω τέτοια πρόθεση και χωρίς να το περιμένω, με συνεπήραν οι δύο μουσικές, των οργάνων και των λέξεων, που το νόημά τους μου ήταν απαγορευμένο, όχι όμως και το αρχαίο τους πάθος.

Πέρα από τους στίχους, που οι ηθοποιοί, πιστεύω, δεν απάγγελαν απλώς, και πέρα απ' τον περιφημο μύθο, αυτό το υπόγειο ποτάμι, στα βάθη της νύχτας, ήταν δικό μου.

Την παράσταση (σε σκηνοθεσία Σπύρου Ευαγγελιάτου) ο Μπόρχες την "εί-

δε" στις 4 Σεπτεμβρίου 1983, κατά το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα.

Η τρίτη εγγραφή είναι το αποτέλεσμα της εμπειρίας μιας επίσκεψης στην Κνωσό. Ο τίτλος της είναι ο αναμενόμενος:

Ο ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΣ

Αυτός είναι ο λαβύρινθος της Κρήτης. Αυτός είναι ο λαβύρινθος της Κρήτης που κέντρο του ήταν ο Μινώταυρος. Αυτός είναι ο λαβύρινθος της Κρήτης που κέντρο του ήταν ο Μινώταυρος που τον φαντάστηκε ο Δάντης σαν ταύρο με ανθρώπινο κεφάλι και στο πέτρινο πλέγμα του χάθηκαν γενιές και γενιές. Αυτός είναι ο λαβύρινθος της Κρήτης που κέντρο του ήταν ο Μινώταυρος που τον φαντάστηκε ο Δάντης σαν ταύρο με ανθρώπινο κεφάλι και στο πέτρινο πλέγμα του χάθηκαν γενιές και γενιές όπως χαθήκαμε με τη Μαρία Κοδάμα. Αυτός είναι ο λαβύρινθος της Κρήτης που κέντρο του ήταν ο Μινώταυρος που τον φαντάστηκε ο Δάντης σαν ταύρο με ανθρώπινο κεφάλι και στο πέτρινο πλέγμα του χάθηκαν γενιές και γενιές όπως χαθήκαμε με τη Μαρία Κοδάμα εκείνο το πρωί και προχωράμε χαμένοι στον χρόνο, αυτόν τον άλλο λαβύρινθο.

Το πεζόμορφο αυτό ποίημα "δόθηκε" στον Μπόρχες στη δεύτερη από τις δύο επισκέψεις τους στην Κρήτη (η πρώτη ήταν του 1977) στις 14 Μαΐου 1984, μετά την αναγόρευσή του (12 Μαΐου) σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης (τα τρία υπόλοιπα κείμενα που έγραψε στην Ελλάδα - «Αθήνα», «Η αρχή», «Ο ναός του Ποσειδώνα» - γράφτηκαν κατά το ταξίδι του 1977).

Όπως είπαμε παραπάνω, εκείνα που έβλεπε ο Μπόρχες στο βιβλίο του αυτό δεν ήταν άλλα από εκείνα που έβλεπε σε όλη του τη ζωή, τόσο πριν όσο και μετά την τύφλωσή του (πιο έντονα και πιο υποβλητικά μετά την τύφλωσή του): πρόσωπα, πράγματα και τόποι (πραγματικά και φανταστικά), που τα εξέφραζε με εικόνες, παρομοιώσεις και μεταφορές (συνά αρχετυπικές), διαπνεόμενες από μια ποιητική φιλοσοφία για τον ανθρώπινο βίο. Ούτε ο Άτλας, που εμφανίζεται ως ένα περιεργό ταξιδιωτικομερολογιακό λεύκωμα, μπορεί να θεωρηθεί ιδιοτυπία για ένα εκ φύσεως ιδιότυπο συγγραφικό corpus.

Χαρακτήρισα το Άτλας βιβλίο ποιητικό, παρότι ο Μπόρχες δεν το περιέλαβε στη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του,¹⁰ γιατί εκείνο που διακρίνεται σε αυτό περισσότερο απ' ό,τι

στα άλλα ποιητικά του βιβλία, που είναι όλα γραμμένα σε στίχο, έμμετρο ή ελεύθερο (τα πλείστα σε έμμετρο), είναι το ερωτικό στοιχείο. Το οποίο διαχέεται ποιητικά από το ποίημα «Ο λαβυρίνθος» σε όλες τις υπόλοιπες εγγραφές που περιέχουν το όνομα της Κοδάμα, και από εκεί σε όλα τα κείμενα του βιβλίου (στα αφηγηματικά του βιβλία το ερωτικό στοιχείο δεν υπάρχει, παρά μόνο σε ένα σύντομο διήγημά του). Για την ακρίβεια, ολόκληρο το βιβλίο αυτό είναι ερωτικό για την Κοδάμα, παρότι το όνομά της δεν εμφανίζεται παρά μόνο σε πέντε από τις σαράντα τέσσερις εγγραφές του – και βέβαια στην τελευταία παράγραφο του «Προλόγου», η οποία επέχει θέση αφιέρωσης του βιβλίου σε αυτήν. Έχει κάνει την αίσθηση ότι αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο ο Μπόρχες δεν το περιέλαβε στη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του, επιφυλάσσοντας του μιαν ιδιαίτερη μεταχείριση.

Στα ποιήματα που ο Μπόρχες έγραψε από το 1923 έως το 1970 υπάρχουν, εδώ κι εκεί, κάποια ποιήματα εμφανώς ερωτικά (με όνομα γυναικών ως τίτλο ή αφιερωματικά), για γυναίκες με τις οποίες ο ντροπαλός πάντοτε Μπόρχες ήταν (ανανταπόδοτα) ερωτευμένος. Με καμία όμως από αυτές δεν είχε την εξαιρετικά μεγάλη διαφορά ηλικίας που είχε με τη Μαρία Κοδάμα. Ίσως γι' αυτό η Κοδάμα δεν εμφανίζεται σε λογοτεχνικό έργο του ως το 1977, έτος κατά το οποίο δημοσιεύει τη συλλογή του *Ιστορία της νύχτας*, η «Αφιέρωση» («Inscripción») της οποίας σε αυτήν αποτελεί ένα ολόκληρο πεζο-τραγουδί. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη συλλογή αυτή υπάρχουν δύο ερωτικά ποιήματα με μυθικό θέμα και δύο άλλα ερωτικά (ένα από τα οποία, εκφερόμενο σε πρώτο πρόσωπο, έχει τον τίτλο «Ο ερωτευμένος»), και ότι σε καμία από τις προηγούμενες ποιητικές συλλογές του Μπόρχες δεν υπάρχει τέτοια «Inscripción».

Εξίσου θερμή και πεζοτραγουδική είναι η «Αφιέρωση» στην Κοδάμα της επόμενης συλλογής του (*Ο γρίφος*, 1981), η οποία περιέχει ένα ποίημα («Ο Άγγελος») για τον Άγγελο του Κυρίου, «που δίνει στον άνθρωπο εκείνη την Αγάπη / που κινεί τον ήλιο και τα άστρα / ως την Εσχάτη Ημέρα», και που τελειώνει με την ευχή: «Κύριε, στο τέλος των ημερών μου επί της Γης / είθε να μην ατιμώσω τον Άγγελο».

Το επόμενο, και τελευταίο, ποιητικό βιβλίο του Μπόρχες (*Οι συνωμότες*, 1985), περιέχει ποιήματα γραμμένα από το 1981 έως το 1984, όπως δείχνει η χρονολόγηση – «9 Ιανουαρίου 1985» – του «Προλόγου» του (ποιήματα δηλαδή που γράφονται ταυτόχρονα με ορισμένες χρονολογημένες ή χρονολο-

Ο Μπόρχες σε μια γωνία της οδού Ραϊμόντο Λούλιο στη Μαγιόρκα.

γήσιμες εγγραφές – 1981, 1982, 1983, 1984 – του *Ατλαντος*. Η «Αφιέρωση» του στην Κοδάμα, εξίσου εκτεταμένη και λυρική με εκείνες των δύο προηγούμενων συλλογών, τελειώνει με τη φράση: «Σ' αυτό το βιβλίο βρίσκονται πράγματα που υπήρξαν πάντοτε δικά σου».

Τα πράγματα που υπήρξαν πάντοτε δικά της είναι προφανώς όλα όσα περιέχονται στην ποίηση του Μπόρχες, από την πρώτη (1923) ως την τελευταία ποιητική του συλλογή, και κυρίως στον *Ατλαντα*, το μόνο βιβλίο του στο οποίο η «colaboración» της Κοδάμα δεν αφορά κάποια ειδική συμβολή της, όπως συμβαίνει με εκείνη των προηγούμενων συνεργατιδών του – η Κοδάμα ήταν μόνο συνοδός του στα

ταξίδια του(ς) και η ίδια η παρουσία της αποτελούσε την ουσία της συνεργασίας.

Ο *Ατλας* δεν έχει (δεν χρειαζόταν) «Αφιέρωση». Αρκούν μόνο όσα ο Μπόρχες γράφει στην τελευταία παράγραφο του «Προλόγου» του και οι αναφορές του ονόματος της Κοδάμα, κυρίως εκείνη (η τριπλή) του «Λαβυρίνθου», που αποτελεί το *dénoement* του βιβλίου. Στο οποίο σωστά, όπως είπα, προστέθηκε και ο μετέπειτα γραμμένος «Επίλογος», της Κοδάμα, που «επεξηγεί» με τον κρυπτικό τρόπο των ευάρθμων ερωτικών ποιημάτων του Μπόρχες, το κεντρικό σημείο της συναισθηματικής/

ερωτικής τους ζωής. Τον παραθέτω:

Τι ήταν για μας ένας Άτλας, Μπόρχες; Ένα πρόσημα για να φάναυμε στο στημόνι του χρόνου τα όνειρά μας, φτιαγμένα από την ψυχή του κόμμου.

Πριν από κάθε ταξίδι, με τα μάτια κλειστά και τα χέρια ενωμένα, ανοίγαμε στην τύχη τον Άτλαντα κι αφήναμε τα δάχτυλά μας να μαντέψουν το ανέφικτο: την τραχύτητα των βουνών, τη σιλιπνότητα της θάλασσας, τη μαγική προστασία των νησιών. Η πραγματικότητα ήταν ένα παλίμψηστο της λογοτεχνίας, της τέχνης και των αναμνήσεων από τις παιδικές μας ηλικίες που τόσο μοιάζαν μεταξύ τους μέσα στη μοναξιά τους.

Η Ρώμη θα 'ναι για μένα η φωνή σου ν' απαγγέλλει τις Ελεγείες του Γκαίτε, και η Βενετία, για σένα, αυτό που σου μετέδωσα ένα βράδυ στον Άγιο Μάρκο, ακούγοντας μια συναυλία. το Παρίσι θα 'ναι εσύ, παιδί, πεισματωμένο, κλεισμένο σ' ένα ξενοδοχείο, τρώγοντας σοκολάτα ενώ ακούει Ουγκό, ο τρόπος σου ν' ανακαλύψεις το Παρίσι: για μένα, τα δάκρυά μας, όταν είδα ψηλά σ' ένα πλατύσκαλο του Λούβρου τη Νίκη της Σαμοθράκης, αυτό το άγαλμα χάρη στο οποίο ο πατέρας μου μού δίδαξε την ομορφιά. Η ομορφιά ήταν η υλοποιημένη αρμονία, ήταν η επίτευξη του ανέφικτου, ήταν η αιώνια σύλληψη της θαλάσσιας αιράς στην κίνηση των πτυχών της εσθήτας.

Η έρημος ήταν η μάχη του Ομυυράν και ο Λόρενς και ο μυστικισμός της σιπής, μέχρι εκείνο το βράδυ όπου, κοντά στις Πυραμίδες, μου χάρισε μιαν αυτοκρατορία λέξεων, μεταμόρφωσε την έρημο και μου αποκάλυψε την η σελήνη ήταν ο καθρέφτης μου.

Ο χρόνος ήταν κοίλος, μας προστάτευε και μπταίναμε σ' αυτόν όπως ο Οντίν και ο Μπέππο, οι γάτοι μας, έμπαιναν στο καλάθκι τους και στις ντουλάπες, με την ίδια αθώτητα και την ίδια περιέργεια ν' ανακαλύψουμε μυστήρια.

Τώρα είμαι εδώ, σφουρηλατώντας ένα χρόνο πέρα από το χρόνο όπου διατρέχεις τους γαλαξίες και μαθαίνεις τη γλώσσα του σύμπαντος, όπου γνωρίζεις πια ότι, εκεί, η ποίηση, η ομορφιά και η αγάπη, χάρη στην έντασή τους πυρακτώνονται. Στο μεταξύ εγώ διατρέχω φρόνιμα τις μέρες, τις χώρες, τα πρόσωπα που κάθε στιγμή με φέρνουν κοντά σου, ώσπου να εκπληρωθούν όλα αυτά που χρειάζονται ώστε να ξαναενώσουμε τα χέρια μας. Όταν

συμβεί αυτό, θα 'μαστε πάλι ο Πάολο και η Φραντσέσκα, ο Χένγκιστ και ο Χόρσα, η Ουλρίκα και ο Χαβιέρ Οτάρολα, ο Μπόρχες και η Μαρία, ο Πρόσπερος και ο Άριελ, οριστικά ενωμένοι, φως για την αιωνιότητα.

Ός τότε, αγαπημένε μου Μπόρχες, είθε η γαλήνη και η αγάπη μου να σε συντροφεύουν.

Ο «Επίλογος» αυτός φαίνεται να ρίχνει φως στο είδος της ερωτικής σχέσης του Μπόρχες με την Κοδάμα, όπως δείχνει η συμπεριληψη τους στα τέσσερα ζεύγη που αναφέρει η Κοδάμα στο τέλος του. Τα σχολιάζω ένα προς ένα:

Για το ζεύγος «Πάολο και Φραντσέσκα [ντα Ρίμινι]» δεν χρειάζεται να ειπωθούν πολλά. Η ερωτική ιστορία τους υπήρξε πραγματική, ευρέως γνωστή χάρη στην απαθανάτισή της από τον Δάντη στο 5ο «Άσμα» της Κόλασης.

Το ζεύγος «Ουλρίκα και Χαβιέρ Οτάρολα» είναι πρωταγωνιστές του «Ουλρίκα» (1975), του μόνου ερωτικού διηγήματος του Μπόρχες.¹¹ Στο οποίο «ένα προχωρημένο στα χρόνια γεροντοπαλλήκαρο» (Κολομβιανός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο των Άνδεων) συναντά στην Γιρκ (Υόρκη) της βόρειας Αγγλίας μια νεαρή Νορβηγίδα, την οποία ερωτεύεται κεραινοβόλα και με την οποία, την άλλη μέρα, κάνουν έρωτα, σε μιαν ονειρική κατάσταση, «για πρώτη και τελευταία φορά». «Η απροσδόκητη προσφορά του έρωτα», λέει ο Οτάρολα, «είναι ένα δώρο για έναν ηλικιωμένο».

Το ζεύγος «Χένγκιστ και Χόρσα» αναφέρεται σε δύο μυθικοϊστορικούς αδελφούς, πολεμιστές της Σκανδιναβίας, οι οποίοι έφτασαν διά θαλάσσης στην περιοχή της Υόρκης –ο Χένγκιστ έγινε αμέσως βασιλιάς του πρώτου “Γερμανικού” βασιλείου της Αγγλίας. Το όνομα «Χένγκιστ» σημαίνει «άλογο επιβήτορας» και το «Χόρσα» «θηλυκό άλογο», έλεγε ο Μπόρχες, στα μαθήματά του της αγγλικής λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του Μπουένος Άιρες.¹²

Το ζεύγος «Πρόσπερος και Άριελ» (της Τρικυμίας του Σαίξπηρ) εκτός από μυθοπλασιακό είναι και μαγικό, αφού ο Πρόσπερος έχοντας αποκτήσει μαγικές ικανότητες, επιβάλλει τις θελήσεις του στην/στον Άριελ, προσδιοριστού φύλου φτερωτό πνεύμα του αέρα, που τραγουδάει τη χαρά της ζωής.

Για την ερωτική ζωή του Μπόρχες έχουν γραφεί πολλά, τόσο για την πριν όσο και για την μετά

Ο Μπόρχες με τη Μαρία Κοδάμα στη Μαδρίτη το 1982.

την τύφλωσή του. Πιστεύω πως τον έρωτά του για την Κοδάμα τον δείχνουν, εναργέστερα από κάθε άλλο κείμενό του γι' αυτήν, δύο ποιήματά του: «Ο λαβύρινθος», που παρέθεσα, στο οποίο ο Μινώταυρος δεν ήταν στο κέντρο του λαβυρίνθου αλλά «ήταν το κέντρο του», «στο πέτρινο πλέγμα του οποίου χάθηκαν γενιές και γενιές», όπως χάθηκε κι αυτός «εκείνο το πρωί με τη Μαρία Κοδάμα».

Το δεύτερο είναι ένα σονέτο που δεν περιλήφθηκε στον Άτλαντα, αλλά στην ποιητική συλλογή του 1977. Είναι το ωραιότερο ερωτικό ποίημα του Μπόρχες, και, πιστεύω, ένα από τα ωραιότερα που έχουν γραφεί. Το παραθέτω, σε μετάφραση:¹³

Ο ΕΡΩΤΕΥΜΕΝΟΣ

Φεγγάρια, ρόδα, χαραυγές, γρίφοι,
ρολόγια,
πλώρες, η μυρωδιά του δυόσμου, ωδές,
λαγούτα,
το σκοτισμένο τίποτα, οι μορφές του
Γκόγια,
ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν όλα
τούτα.

Ας υποθέσουμε ότι η δοξασμένη Ρώμη
κι η Βαβυλώνα υπήρξαν κάποτε, και
μόνο
πως τ' όνομά τους απομένει ακόμη
που δεν το σκέπασε το χρώμα των
αιώνων.

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει η οργή, η

ασπίδα
του φοβερού Αχιλλέα, το αστέρευτο
αίμα,
το έπος του Ωραίου, η αρμονία του
Κόσμου.

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν οι άλλοι:
Ψέμα.

Εσύ μονάχα υπάρχεις, θλίψη μου κι
ελπίδα,
απελπισία, χαρά, έρεβος, φως μου.

1 Δημήτρης Δουλιγερίδης, «Ο Μπόρχες στην Επίδαυρο και στον Λαβύρινθο», *Τα Νέα*, 3.4.2021, σ. 56.

2 Ο Μπόρχες είχε κάνει και έναν πρώτο γάμο με μια παλαιά, σχεδόν ομήλικη, φίλη του το 1967, που «κράτησε» ως το 1970, καταλήγοντας, για τη σύζυγό του, απροσδόκητα: Μια μέρα έφυγε για τη δουλειά του στην Εθνική Βιβλιοθήκη και δεν επέστρεψε ποτέ στο σπίτι. Αντίω τις περισσότερες βιογραφικές πληροφορίες για τον Μπόρχες από το βιβλίο του James Woodall, *Jorge Luis Borges: Ο άνθρωπος στον καθρέφτη του βιβλίου*, Μετάφραση Άγγελος Χατζόπουλος, Επίμετρο Δημήτρης Καλοκύρης, Νεφέλη, Αθήνα 2003 (το βιβλίο πρωτογράφηκε και εκδόθηκε στα αγγλικά το 1996). Έως σήμερα έχουν γραφεί περισσότερες από δεκαπέντε βιογραφίες του Μπόρχες.

3 Τζέιμς Γούνταλ, ό.π., σ. 179.

4 Ό.π., σ. 290.

5 Ό.π., σ. 290.

6 Αντίω τα πρόσθετα αυτά στοιχεία από τον Πίνακα των ταξιδιών του Μπόρχες των ετών 1972-1985 που παραθέτει ο Γούνταλ ως παράρτημα στο βιβλίο του (σ. 318).

7 Για τα ταξίδια του Μπόρχες στην Ελλάδα βλ. κυρίως Δημήτρης Καλοκύρης, *Μπεθ Ένα αρχείο για τον Μπόρχες*, Ύψιλον, Αθήνα 1992, σ. 17-24 και 25-31 (για το Άτλας). Το βιβλίο επανεκδόθηκε δύο ακόμη φορές επανωρισμένο (Ελληνικά Γράμματα, 2006· και Εκδόσεις Πατάκη, 2016). Βλ. επίσης Νάσος Βαγενάς, *Η λογοτεχνία στο τετράγωνο. Σημειώσεις για τη γραφή του Χόρχε Λουίς Μπόρχες*, Πόλις, Αθήνα 2020.

8 «Το ταξίδι με αερόστατο», *Ατίας*, σ. 31-32.

9 Πβ. το διήγημα του Μπόρχες «El Alef», της ομότιτλης συλλογής διηγημάτων του.

10 Jorge Luis Borges, *Poesía completa*, Emecé, Buenos Aires 1989.

11 Βρίσκεται στο *Βιβλίο της Άμιου*, που εκδόθηκε στα ισπανικά το 1975.

12 Βλ. *Professor Borges: A Course on English Literature*, Edited and annotated by Martin Arias and Martin Hadis, Translated from the Spanish by Katherine Silver, A New Directions Book, New York 2013 (Class 1, σ. 3).

13 Μετάφραση: Πάτροκλος Γιατράς.